

НОВА ЗНАХІДКА МОНЕТИ ЕМІНАКА В ОЛЬВІЇ

Н. О. Лейпунська, В. І. Назарчук

1989 р. в Ольвії була знайдена монета, визначена як так званий статер Емінака.

Статер виготовлений з білого металу (срібла). Його діаметр 22—23 мм, товщина по гурту 6 мм, вага 11,498 г (середня вага статерів Емінака — 11,28 г). Наша монета доповнює групу з п'яти монет, вага яких — 11,6—11,46 г¹. Зображення на монеті трохи зміщене відносно кола металевого кільця. На аверсі — оголена уклінна постать Геракла, який натягує лук. Спиною вкрита левою рукою. Геракл спирається на праве коліно, ліве висунуте вперед, лівою рукою він натягує тятиву, правою згинає лук. Перед ним, паралельно гурту монети, напис ЕΜΙΝΑΚΟ по колу — ряд цятки, чіткіше виділені за спиною та над головою лучника. Відбиток напису нечіткий, але прочитання його не викликає сумнівів.

На реверсі зображення також дещо зміщене відносно монетного кільця. Тут чітко видно вдавнений квадрат, до якого вміщено колесо з чотирма спицями, оточене цятками, і чотири дельфіни по кутах квадрата (рис. 1).

Іконографія монети 1989 р. близька до частини вже відомих монет Емінака². Однак штемпель, яким її карбували, відрізняє від відомих з публікацій статерів. Мабуть, наскільки можна гадати, екземпляр 1989 р. найближчий до монет, зафіксованих у гравюрах XIX ст. (за матеріалами Національної бібліотеки в Парижі)³.

Монета була знайдена в шарі класичного часу. Вона лежала в одному з вузьких отворів для

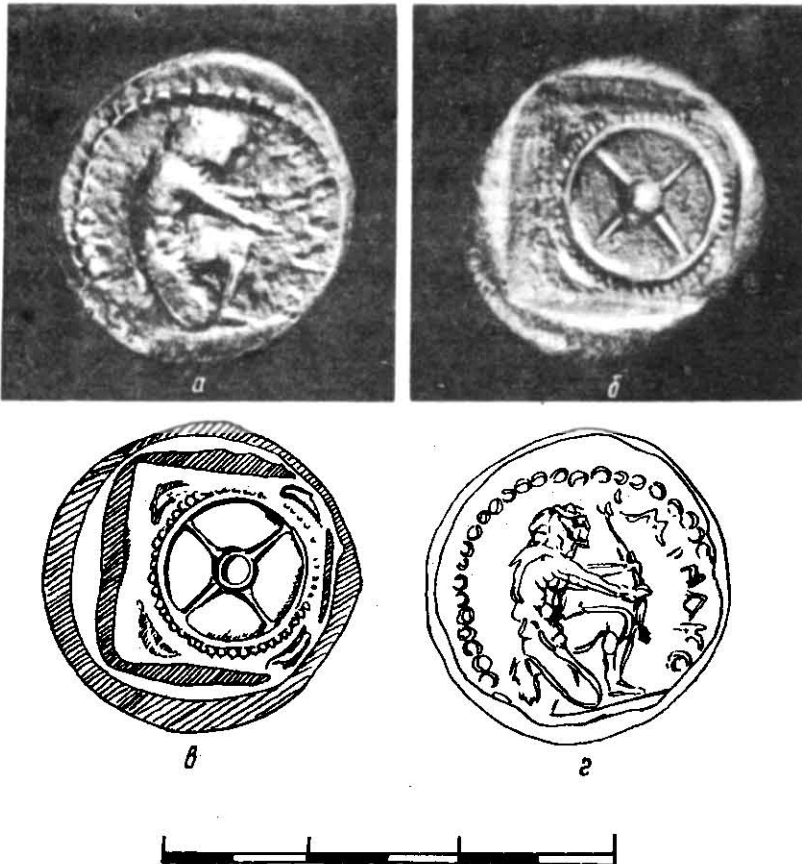

Рис. 1. Монета Емінака: а) аверс; б) реверс; в) прорисовка реверса монети; г) прорисовка аверса монети.

жердин (діаметр 5—6 см) у долівці приміщення, від якого залишилася тільки вибірка у вигляді прямокутного в плані «котлована». Це раннє приміщення було зруйноване при будівництві споруди наступного будівельного періоду, не пізніше першої чверті IV ст. до н. е. У отворі виявлена тільки одна описувана монета. Однак на рівні долівки, в яку впускалися жердини, знайдено матеріали, що дозволяють більш певно говорити про датування шару, у всякому разі виявити його найранішу дату. Стратиграфічно цей комплекс нижньої частини заповнення виявляється досить чітко. Він представлений групою кераміки не раніше кінця VI — першої половини V ст. до н. е., серед якої датуванню піддаються амфори і чорнолаковий посуд (рис. 2).

Амфорний матеріал представлений посудинами трьох груп: хіоськими, з усічено-конусоподібною ніжкою і так званими типу протофасоських. Усі вони визначені тільки за фрагментами профільних частин. З хіоських пухлогорлих у комплексі присутні фрагмент горла ранньопухло-

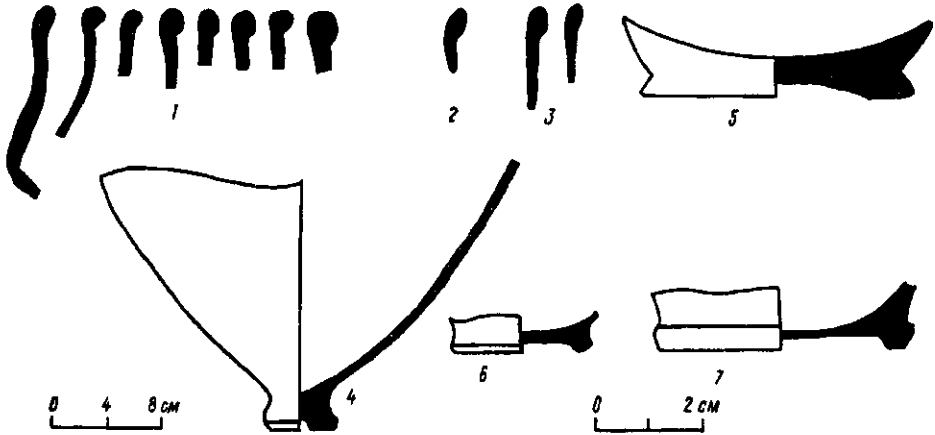

Рис. 2. Матеріали знайдені із статором Емінака: 1. Фрагменти вінець хіоських амфор; 2. Фрагменти вінець амфор з усічено-конусоподібними ніжками; 3. Фрагменти вінець амфор типу протофасоських; 4. Фрагмент дна амфори типу протофасоської; 5. Фрагмент дна світлоглиняного лутерія; 6. Фрагмент дна аттичної ольпи; 7. Фрагмент дна аттичного скіфоса.

Рис. 3. Теракотова плакетка із зображенням Кори-Персефони.

горлої амфори другої чверті V ст. до н. е., валикоподібні вінця і трикутні в розрізі вінця з верхньою горизонтальною твірною (Хіос I і Хіос II)⁴ другої і третьої чвертей V ст. до н. е. Червоноглиняні амфори з усічено-конусоподібними ніжками представлені лише одним вінцем, швидше за все першої чверті V ст. до н. е.; амфори типу протофасоських — фрагментом нижньої частини посудини з чітко профільованою ніжкою, яка датується, найімовірніше, початком V ст. до н. е., не пізніше його середини.

Чорнолакова кераміка нечисленна, але деякі її фрагменти відіграють певну роль при датуванні комплексу. Це фрагмент дна чорнолакового скіфоса типу А⁵, який датується другою чвертю V ст. до н. е. Першою половиною V ст. до н. е. вірогідно датувати дно закритої посудини типу ольпи з піддоном, профільованим лише однією невеликою гранню, фрагменти вінешь кіліків типу С⁶. Тут же виявлено кілька фрагментів стінок столового сіролощеного посуду з характерним темним густим лошенням, що звичайно зустрічається на кераміці не пізніше V ст. до н. е. Кінцем VI—V ст. до н. е. можна датувати фрагмент дна нижньої частини світлоглиняного лутерія на невеликому піддоні, що розширюється назовні⁷.

Нарешті, не випадок з цієї хронологічної групи і теракотова плакетка з одностороннім зображенням жіночої постаті, що стоїть у довгому гіматі з грубо наміченими досить широкими вертикальними складками. Дві з них орнаментовані рельєфними ромбами. Голова відсутня. Права рука, виконана досить схематично, піднята до грудей, ліва — опущена (збита). На теракоті були сліди фарби. Звичайно такі фігурки Кори-Персефони виготовляли на Родосі наприкінці VI — на початку V ст. (рис. 3)⁸.

Крім вищеперелічених, тут же було шість дельфінчиків у стані, що не піддається визначенню.

Таким чином, згідно з описаним археологічним контекстом можна припустити, що обіг статера Емінака 1989 р. відбувався у межах першої половини V ст. до н. е. Статер мало потертий, він недовго був у обігу, отже час його існування, можливо, близький до часу випуску монети. Треба сказати, що визначення дати випуску цих монет викликало значні утруднення у дослідників, вона коливається від початку V ст. до н. е. до середини IV ст. до н. е.⁹ При цьому досить уперто зберігалось датування кінцем V ст. до н. е.¹⁰ Однак останнім часом хронологія випуску статерів дещо конкретизувалась і обмежується другою-третьою чвертями V ст. до н. е. Так, П. Й. Каришковський в останніх своїх працях писав, що статери Емінака випускалися в 460—440 рр., Ю. Г. Виноградов — у 450—440 рр., В. А. Анохін — у 440—430 рр.¹¹ Вище наведена характеристика матеріалу, що супроводив знахідку 1989 р., може дати верхню межу цього датування — не пізніше середини V ст. до н. е. Однак невелика кількість датуючих речей, погана збереженість комплексу, зруйнованого при перебудові ранніх споруд, залишають відкритим питання про уточнення дати випуску монет Емінака.

Срібні статери із зображенням Геракла, що натягує лук, і написом EMINAKO на аверсі та колеса і чотирьох дельфінів по кутках на реверсі вважаються першою карбованою монетою Ольвії. Вони ще з 70-х рр. XIX ст. привертають увагу російських і зарубіжних дослідників.

Досі були відомі 24 такі монети, карбовані вісьмома штемпелями, але тільки одна з них походила з досить виразного культурного шару із зафіксованим археологічним контекстом — вона знайдена в одній із зруйнованих ям (або «золотистому заглибленні») ділянки АГД¹². У супровідному матеріалі був східно-грецький та аттичний посуд другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., а найпізніші екземпляри кераміки датуються навіть IV ст. до н. е. Зауважимо, що матеріали з ділянки АГД, який супроводив монету Емінака, не становить чітко виділеного закритого комплексу, він дещо змішаний. Усі інші відомі статери практично безпаспортні. 16 монет знайдено у скарбі, але пізніше вони розійшлися по різних колекціях і втратили цілісність знахідки.

Зважаючи на такий стан справ, особливого значення набуває знахідка 1989 р.

Історія дослідження срібних статерів Емінака дуже докладно вивчена П. Й. Каришковським і наведена в його працях¹³, що усуває потребу повторювати ці дані. Однак слід зауважити, що не тільки їх хронологія, а й цілий ряд інших моментів у вивченні цих монет викликали значні розходження вчених. Так, розділилися думки про вагову систему статерів. П. Й. Каришковський спочатку, слідом за А. Л. Бертє-Делагардом, відносив їх до егінської системи¹⁴, потім — до персидської, яка ставить монети Емінака в один ряд з монетами півночі Малої Азії (Трапезунд, Астак, Кіос, Паріан, Лампсак)¹⁵. В. А. Анохін вважає, що монети вписувались у систему, яка вже існувала в Ольвії¹⁶.

Безліч дискусій викликала символіка монет, що містить у собі образи, котрі можна зв'язувати як з грецькими, так і з скіфськими традиціями. Значна частина дослідників визнає Емінака скіфським династом або його намісником, зважаючи при цьому його ім'я персидським за своїм корінням: зображення Геракла на аверсі — відображенням легенди про походження скіфів, а колеса і дельфінів на реверсі — ольвійськими емблемами¹⁷. Таким чином, статери Емінака фігурують у цих учених як один з доказів існування в Ольвії в середині V ст. до н. е. залежності від скіфських царів (протекторату)¹⁸, а сам Емінак постає як правитель поліса, тиран або його намісник, спадкоємець царя Скіла¹⁹. Інші не визнають реальною таку тісну залежність Ольвії від володарів Скіфії, вважають ім'я Емінака грецьким і монету грецькою за своїм походженням і смисловим навантаженням²⁰. При цьому обидві групи дослідників визнають полісний характер карбування Емінака, що підтверджується зображенням на реверсі монети символів божества ольвіополітів — Аполлона Дельфінія — дельфінів і колеса. Крім того, про державний характер монети Емінака свідчить і використання відбитка її реверса як клейма агоранома на сіроглиняній, швидше за все, мірній ойнохой²¹. Непряме свідчення на користь того ж таки полісного характеру

монети — той факт, що всі знайдені монети походять з Ольвії. Існує думка (яку, правда, не поділяють усі нумізмати), що полісна монета була в обігу головним чином на території поліса, який її випускав²².

Поява в Ольвії у середині V ст. до н. е. першої серії срібної карбованої монети, мабуть, мала досить серйозні підстави. Адже в цей час тут у масовому обсягу мали обіг литі бронзові монети різних номіналів, дельфіни та аси, що випускалися ще й на початку IV ст. до н. е. — срібне карбування не припинило їх випуск. З іншого боку після карбування статерів Емінака минуло не менш як півстоліття до появи дуже рідкісних дрібних карбованих срібних монет з букранієм і досить масових з Деметрою у профіль та орлом, що кляче дельфіна²³, які випускали в першій половині IV ст. до н. е. Карбування монет Емінака було недовготривалим явищем, коріння якого слід шукати не тільки в політичних подіях, а й в особливостях економіки Ольвії в V ст. до н. е.

Саме в цей час відбувається досить швидкий розвиток товарно-грошових відносин, наростання товарної маси і відповідне посилення товарного обороту як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку Ольвії. З перших десятиріч V ст. до н. е. починається зміна в грошовій системі Ольвії, що знаменувалася випуском литих оболов-ассів, які відповідали срібним оболам Мілети (1/12 мілетської системи)²⁴. Як міжнародні монети на ринку Ольвії продовжували виступати кізкіни, асси-оболі — розмінні по відношенню до них.

До середини V ст. потреба в повновагій монеті, що базується на дорогоцінному металі, судячи з усього, зростає. Аналогічна картина простежується і в інших місцях Причорномор'я. На Боспорі і у Східному Причорномор'ї золоті й срібні монети для внутрішнього ринку з'являються дещо раніше, ще в VI ст. до н. е., а в північно-західному регіоні, тісно пов'язаному з Ольвією в економічному і духовному житті²⁵, процес появи срібного карбування відбувається не пізніше другої половини V ст. до н. е.²⁶ В Істрії наприкінці V ст. до н. е. з'являються срібні драхми із зображенням орла і дельфіна, як вважають нумізмати, запозичені в Ольвії²⁷. Карбування ольвійських срібних статерів стоїть в одному ряду з цим явищем²⁸. Така інтерпретація карбування Емінака ще раз підтверджує близькість Ольвії до північно-західного регіону античного Причорномор'я. З допомогою цих монет ольвійський поліс міг увійти в систему торгових міжнародних відносин у північно-західній частині Понтійського ринку, однак питання про те, для якого ринку були випущені монети Емінака — внутрішнього чи зовнішнього — залишається спірним. Зазначений вище полісний характер монети, відсутність знахідок поза межами Ольвії (тільки один статер походить з околиць Очакова) говорить на користь використання її тільки на внутрішньому ринку, у певній мірі зміцнюючи його. Про значимість і повновагість статерів свідчить і той факт, що вони служили не тільки як обмінні гроші, а й як засіб тезаврації — не менше 16 монет з відомих 25 належать скарбу, знайденому наприкінці XIX ст. в Ольвії. Хоча не можна не відзначити і ту обставину, що ольвіополіти у V ст. до н. е. потребували міжнародної внутріпонтійської монети — саме цей час був переломним для основних напрямів торгово-обмінних відносин, коли паралельно з середземноморським дедалі зростаючу роль починають відігравати внутріпонтійські зв'язки, чому сприяли як розпад афінської архе, так і початок освоєння грецькими мореплавцями прямого шляху через Понт²⁹. Причорноморським зв'язкам в античних містах надається дедалі більшого значення і ваги, і використання срібної монети на цьому ринку було б цілком доречним.

Однак у політичній історії Ольвії другої половини V ст. до н. е. відомі інші обставини, які могли мати вплив на характер монетної справи північно-понтійського поліса. Йдеться про певне зміцнення ольвійсько-афінських зв'язків у цей час, коли здійснюється відома експедиція Перікла в Понт і цілком імовірно включення Ольвії до складу Афінського Морського Союзу. Цьому питанню присвячено багато літератури³⁰, але, як і раніше, воно залишається до певної міри спірним.

Хронологічне визначення статерів Емінака (460—440 рр. до н. е.) підтверджує відсутність зв'язку карбування цих монет з афінським впливом — їх випускали до появи закону Клеарха (початок 40 рр. V ст. до н. е.), що забороняв випуск місцевих срібних монет у полісах Афінського Морського Союзу. Після цього всю другу половину V ст. до н. е. у Ольвії були в обігу литі мідні монети аж до появи дрібних срібних монет з букранієм і тирсом на рубежі V—IV ст. до н. е., коли вплив афінських архе падає у зв'язку з її поразкою в Пелопонеській війні.

Таким чином, переконливим здається зв'язок карбування статерів з ситуацією утворення внутріпонтійського ринку.

У зв'язку з цим привертає увагу ще одна обставина — відомо, що в Істрії випускалися срібні дідрахми, поява яких пов'язується з входженням цього центру до Афінського Морського Союзу. Однак ці монети докорінно відмінні від ольвійських статерів — їх карбували за аттичною ваговою системою, на монетах є зображення Афінської сови³¹. Ці ознаки повністю відсутні в ольвійській срібній скарбівниці.

Таким чином, нова знахідка — монета Емінака — знову піднімає питання значення та хронології цього карбування. І, незважаючи на те, що відповіді на них неоднозначні, збільшення числа цих монет є значною подією для античної науки.

Примітки

- ¹ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 51, 139, 148.
- ² Карышковский П. О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ // СА.— 1960.— № 1.— Рис. 1, 1—4; 2; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака // РЖСЗН.— К., 1984.— Рис. 1; 2, 2—4.
- ³ Карышковский П. О. Новые материалы...— Рис. 4, 2—3.
- ⁴ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1984.— С. 28.
- ⁵ Sparkers B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th century B.C.— Princeton N. J., 1970.— № 342.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Лейпунська Н. О. Лутерії з Ольвії // Археологія.— 1979.— № 33.— С. 33—36.
- ⁸ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.— С. 39, 40.— Рис. 9.
- ⁹ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50.
- ¹⁰ Карышковский П. О. О монетах...— С. 195; Шелов Д. Б. Ремесленное производство // АГСП Археология СССР.— М., 1984.— Т. XXXV.
- ¹¹ Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 85; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 117, 121; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 15.
- ¹² Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 142; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 78.
- ¹³ Карышковский П. О. О монетах...— С. 179—195; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 78—90; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 49—52.
- ¹⁴ Карышковский П. О. О монетах...— С. 180.
- ¹⁵ Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 81; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 51, 52.
- ¹⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов...— С. 17.
- ¹⁷ Карышковский П. О. О монетах...— С. 189—195; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 81—85; Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 49, 50; Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 168—171; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1984.— С. 398—404; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 117.
- ¹⁸ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ.— 1981.— № 3.— С. 57, 60—63; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 403; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 94.
- ¹⁹ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье...— С. 403, 404; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 117.
- ²⁰ Русяева А. С. Земледельческие культуры...— С. 141, 142, 156; Анохин В. А. Монеты античных городов.— С. 15, 16.
- ²¹ Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія.— 1982.— Вып. 32.— С. 32—35; Карышковский П. О. Новые материалы...— С. 82; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 50; Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия...— С. 55.
- ²² Лордкипанидзе О. Д. К проблеме греческой колонизации Восточного Причерноморья (Колхиды) // ПГКСВП.— Тбилиси, 1977.— С. 254; Дундуа Г. Ф. Еще раз о происхождении колхидок // ПГКСВП.— Тбилиси, 1977.— С. 282; Русяева А. С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причерномор'я // Археологія.— 1979.— № 30.— С. 16.
- ²³ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 53, 54.
- ²⁴ Карышковский П. О. Монеты Ольвии...— С. 41, 46.
- ²⁵ Брашинский И. Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // ВДИ.— 1970.— № 2.— С. 129—135; Русяева А. С. Деякі риси...— С. 318; Русяева А. С. Античные терракоты...— С. 153.
- ²⁶ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 49.
- ²⁷ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 121; Кондураки Э. Эллинистический период в Добрудже // Dacia.— 1959.— № III.— С. 226.
- ²⁸ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 49.
- ²⁹ Максимова М. И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // МИА.— 1954.— № 33.— С. 45, 47; Гайдукевич В. Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИА.— 1969.— № 116.— с. 19; Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 150.
- ³⁰ Карышковский П. О. Ольвия и Афинский Союз // МАСП.— 1959.— Рис. 3.— С. 57—

ЗНАХІДКИ РИМСЬКОЇ ЗБРОЇ В ТІРІ ТА ОЛЬВІЇ

Н. О. Сон, В. В. Назаров

Тривала присутність римського війська у Північно-Західному Причорномор'ї засвідчена різноманітними пам'ятками лапідарної і керамічної епіграфіки. Римський гарнізон у Тірі з'являється в період правління Траяна¹, а в Ольвії з середини — другої половини II ст. н. е.² До складу тірської і ольвійської вексиліації входили підрозділи V Македонського, I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та солдати допоміжного війська (*auxilla*), які охороняли ці античні центри аж до середини III ст. н. е. і сприяли стабілізації політичної ситуації в регіоні.

Крім епіграфічних даних, про перебування римського війська в Тірі та Ольвії свідчать будівельні залишки³, побутові та культові предмети⁴. Однак ці археологічні пам'ятки нечисленні. Найбільш рідкісними, практично унікальними, є знахідки римської зброї чи її деталей. До останніх належить кістяна бутероль — закінчення піхов довгого римського меча — знайдена в Тірі⁵. Наша публікація присвячена двом новим знахідкам кістяних бутероль з Тірі та Ольвії.

Під час розкопок Тіри (1988 р.) на території римської цитаделі була знайдена кістяна бутероль (Інв. № БД-88/2)⁶. На жаль, вона знаходилась не в комплексі, а у верхньому шарі перших століть нашої ери. У цьому шарі простежувались середньовічні вторгнення, але масовий античний матеріал датується II—III ст. н. е.

Бутероль має прямокутну форму із слабким звуженням по боках (рис. 1, 2). Нижні і бокові кути згладжені, верхній край горизонтально зрізаний. Бутероль мала закраїни (шириною 0,6 см) з пазами (глибиною 0,2 см), куди вставлялась оборотна пластина — засувка, яка не збереглась. Зовнішня поверхня ретельно відполірована, внутрішня — без поліровки, на ній добре простежуються сліди обробки ножом. Розміри бутеролі: висота — 5,5, ширина — 3,8, товщина — 0,5 (у нижній частині) і 1,1 см (у верхній).

У верхній половині бутеролі розміщені два наскрізні дугоподібні вирізи, асиметрично розта-

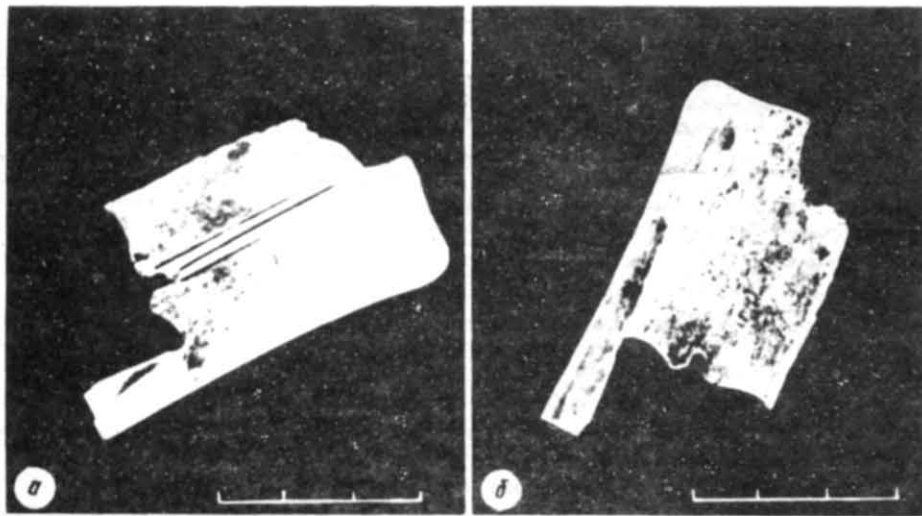

Рис. 1. Кістяна бутероль з Тіри: а) — лицьова сторона; б) — зворотна сторона.